

САКРАЛЬНІ ЧАСОПРОСТОРОВІ МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОГО НЕКАЗКОВОГО ЕПОСУ

Ярмоленко Н. М.

ВСТУП

Ідея єдності часу і простору така ж давня, як і сама культура. Перші ознаки реалізації часу через категорії розгортання всесвіту подають космогонічні та антропогонічні міфи народів світу. Започаткована у міфах диференціація часу через опис простору згодом переходить до фольклору, філософського та релігійного світогляду, середньовічного усного епосу й писемної літератури. Категорія часопростору – одне з найуніверсальніших понять світової культури, тому науковий інтерес до її тлумачення завжди актуальний, а динаміка видозмін стержневих робочих моделей хронотопу в різних жанрах вітчизняного фольклору та постфольклору потребує різнобічного вивчення.

Проблема дослідження часопростору для фольклористики далеко не нова, її витoki й теоретичне обґрунтування припадає на 40–50-ті роки ХХ ст. Термін «хронотоп» (від грецьких слів *χρόνος* – час і *τόπος* – місце) запозичений із природничих наук, насамперед фізики. Його на позначення часопростору художніх творів, зокрема роману, увів у культурознавчі дослідження М. Бахтін у праці 1937–1938 рр. «*Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике*», (опублікована в 1997 р.). М. Бахтін визначав хронотоп як «*абстрактний зв'язок простору й часу*»¹, злиття просторових та часових прикмет в осмисленій і конкретній єдності. Започатковане М. Бахтіним вивчення категорій часопростору в різних моделях світу пізніше стало основним напрямом дослідження вторинних моделюючих семіотичних систем.

¹ Бахтин М.М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. Вопросы литературы и эстетики* : сборник. Москва, 1975. С. 137.

«Вертикаль» хронотопної будови фольклорних текстів досліджував К. Леві-Строс у «Міфологіках»² (1962 р.), хоча для нього головним стало знаходження проміжної ланки (медіації) між протилежностями «верх/низ». Сконструйовані в народному світогляді бінарні опозиції «несвідомо керували первісною свідомістю, задаючи класифікаційну сітку для відповідного протиставлення об'єктів».³

Художній час класичних жанрів фольклору, зокрема казок, билин, голосінь, розглядав Д. Лихачов, який дійшов висновку, що час у фольклорі зумовлений сюжетом і сюжетом вичерпується⁴. На думку дослідника, час фольклорних творів завжди замкнутий, тобто він починається з початком твору і закінчується в ньому, навіть у імпровізації голосінь⁵. У монографії 1997 р. «Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение» Д. Лихачов подав опис єдиного потоку фольклорного часу, підкреслюючи тенденцію зближення реального часу зображуваного з часом виконання, відзначив односпрямований рух подій у творі, відсутність відступів від послідовного розгортання подій, забігання наперед чи алюзій у минуле, оскільки «виконання твору – це не лише оповідь про події, а й відтворення чи ігрове зображення цих подій»⁶. Вироблена у першій третині ХХ ст. концепція замкнутості часу фольклорного твору лягла в основу подальших фольклористичних досліджень В. Проппа, М. Новикової, С. Неклюдова, Ю. Лотмана, Б. Успенського та ін.

Найдослідженішим у вітчизняній фольклористиці став хронотоп української народної казки (Л. Дунаєвська, О. Бріцина, С. Росовецький, Г. Алексійчук та ін.). Міфологічні уявлення українців про час і простір узагальнила у своїй розвідці Н. Лисюк⁷, яка визначила дві основні моделі у міфології: векторну й циклічну та охарактеризувала їх.

² Леві-Строс К. Міфологіки. Т. 1–4. Москва ; Санкт-Петербург, 2000.

³ Ярская В.Н. Время в эволюции культуры: философские очерки. Саратов, 1989. С. 23.

⁴ Лихачев Д.С. Поэтика художественного времени. *Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение*. Санкт-Петербург, 1999. С. 15–20.

⁵ Там само. С. 41.

⁶ Там само. С. 15.

⁷ Лисюк Н. Міфологічний хронотоп : матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська та світова». Київ, 2006.

Праці Ю. Лотмана⁸, Н. Копистянської⁹ започаткували вивчення жанрових різновидів в національних літературах. Проблему взаємозалежності художнього хронотопу та фольклорного чи літературного жанру вивчали Н. Копистянська, О. Олійник, В. Коркішков та ін. О. Дибовська відзначила зменшення міфологізму, розрив циклічності та замкнутості в літературній казці, уведення психологічного простору й особистих цінностей, необов'язковість акцентування на проблемах сім'ї на відміну від фольклорного хронотопу казки з її міфологізмом, циклічною замкнутістю та пунктирною організованістю часопростору, коли фіксуються лише ключові моменти сюжету й опускаються проміжні, а центральним є хронотоп випробувань, дотримання особистих моральних якостей і сімейних цінностей¹⁰.

Цікавими є останні дослідження хронотопу традиційної та сучасної медіакультури. Мистецькому екранному втіленню хронотопу присвячена розвідка О. Дубініної, а найновішим дослідженням хронотопу є монографія С. Садовенко «Хронотоп аксіосфери української народної художньої культури» (1919), у якій часопростір досліджується як стрижень народної художньої культури, що виконує функцію встановлення зв'язку між картинами світу минулого і сучасного, традиційною та інноваційною світоглядними моделями¹¹. Авторка наголошує, що сучасна українська народна художня культура є оригінальним синтезом кардинально відмінних семіотичних систем: народних традицій із новими цифровими технологіями, що призводить до підміни фольклорної дії видовищем шоу-культури, дисонансу між локальними топосами консервації фольклорних цінностей (де зберігаються старі та творяться під старовину нові культурні форми) та новими осередками фольклорної творчості й богемно-мистецького неофольклоризму (інноваційні форми фольклору як

⁸ Лотман Ю. Внутрі мислящих миров. *Семіосфера*. Санкт-Петербург, 2004. С. 150–391.

⁹ Копистянська Н. Хронотоп як аспект вивчення слов'янського романтизму (на матеріалі західнослов'янських літератур у європейському контексті) *Слов'янські літератури* : доповіді XII Міжнародного з'їзду славистів, м. Краків, 27 серпня – 2 вересня 1998 р. Київ, 1998. С. 57–74.

¹⁰ Дибовська О.В. Особливості хронотопу в літературній казці *Міжнародний науковий журнал*. 2016. № 7. С. 172–174.

¹¹ Садовенко С.М. Хронотоп аксіосфери української народної художньої культури : монографія. Київ : НАКККиМ, 2019. С. 279.

майданий, фольклор міста, фольклор професійних середовищ, фольклор повсякденних мовленнєвих ситуацій тощо)¹².

Тривалі дослідження часопростору культурних текстів засвідчили, що хронотоп дає змогу охопити фольклорну картину світу одночасно в її синхронії і діахронії, однак невизначеність моделей для його дослідження у різних фольклорних жанрах (міфологічна, міфопоетична, епічна, відкрита, замкнена, циклічна, векторна, казуальна, есхатологічна, спіральна тощо) сьогодні становить методологічну проблему, яка потребує корекції. Щоб вирішити цю проблему, необхідно насамперед виробити єдині методологічні підходи до опису динаміки фольклорного хронотопу.

Мета розвідки – з'ясувати хронотопні моделі, найоптимальніші для осмислення генези та динаміки епічних жанрів українського фольклору й постфольклору.

1. Абсолютний (міфологічний, первинний) часопростір та його реалізація у фольклорі й постфольклорі

Поділ часу на земний (відносний) і небесний (абсолютний) започаткували ще давньогрецькі філософи, а його розуміння з'явилося на початку розвитку цивілізації. Міфологічний час вирізнили у період родового ладу, на тлі появи міфів та легенд, різноманітних табу, обрядів і ритуалів. Уперше його обґрунтували філософи. Для Августина Блаженного і феноменологів та екзистенціалістів абсолютний час є абстракція, і вона як така нерухома.¹³ Міфологічний часопростір у культурних текстах пов'язаний зі статикою. У первісному часі акцентується постійність, а не змінність, оскільки в умовах одноманітного життя майбутнє повністю повторює теперішнє.

У зображальному фольклорі міфологічний хронотоп позначається крапкою, сім'ям, яйцем, у вербальному – його називають пупом землі або центром всесвіту. Часто його уособлює сплячий і бездіяльний дух-творець (у індіанській, полінезійській космогонії, моделі світу маорі, космогонії майя, картині світу «Рігведи» тощо). Часопростір у міфах – початковий, ранній. Це «прачас», який передує історичному «профанному» часу, у ньому

¹² Садовенко С.М. Хронотоп аксіосфери української народної художньої культури : монографія. Київ : НАКККіМ, 2019. С. 283.

¹³ Ярская В.Н. Время в эволюции культуры: философские очерки. Саратов, 1989. С. 42.

минуле, теперішнє й майбутнє злиті воедино. Це час першотворення світу, тому простір, що виникає, також сакральний. Наприклад, у давньоіндійській міфологічній системі час і простір з'являються синхронно: спочатку з хаосу виникли води, вони породили вогонь. Тоді вогонь силою тепла породив Золоте яйце (Сонце), із якого вийшов Брахма. Верхня частина яйця стала небом, нижня землею, а між ними Брахма розмістив повітря.

Міфологічний часопростір є вагомим у творенні казкового та неказкового міфологічного, архаїчного (дружинного), класичного (богатирського) героїчного епосу. «У міфологічній свідомості племінна єдність сприймалася «як єдність у теперішньому часі, що не має ні минулого, ні майбутнього»¹⁴, що підносило ідею роду як єдності його мертвих і живих представників та полегшувало інкорпорацію у плем'я представників іншої культури».¹⁵ Можливо, тому в українських літописах варяги Аскольд і Дір органічно влилися в руське плем'я, а український князь Володимир Красне Сонечко і богатирі Київської Русі – у російське.

Сакральний часопростір статичний, і ця ознака значно ємніша за розуміння «замкненого епічного часу», яке, на нашу думку, малопродуктивне. Із часів дослідження В. Проппом обрядової основи казки навіть її «замкненість» викликає неабиякий сумнів. Розвідки Леві-Строса, Д. Кемпбела, К.П. Естес, Х. Дікмана та ін. розкривають хронотоп казки як універсальну модель обряду, а не як вимисел. А сучасні духовні, психологічні, містичні тлумачення фольклорної та літературної казки є свідченням постфольклорної продуктивності жанру в культурі, отже, певної відкритості у профанний час. Відкритість жанру, на нашу думку, – це не лише його продуктивність, а й національна зумовленість та можливість відтворення у профанному історичному часі (наприклад, у сучасному обряді, постфольклорі чи повсякденному житті). Сакральний хронотоп як модель відкритий настільки, наскільки продуктивний у різних жанрах.

Розглянемо реалізацію сакрального хронотопу у малодосліджених на сьогодні паремах та постфольклорних жанрах. Це пророцтва і сни, що у класичному фольклорі українців розпорочені в різних жанрах обрядового та необрядового епосу.

¹⁴ История первобытного общества. Москва, 1986. С. 474.

¹⁵ Ярская В.Н. Время в эволюции культуры: философские очерки. Саратов, 1989. С. 22.

У постфольклорі снотлумачна традиція, яку в межах натального наративу досліджувала О. Лабашук¹⁶, а особливості функціонування вивчали Т. Шевчук і Я. Ставицька¹⁷, посідає чинне місце. Зазвичай у пророцтвах і снах майбутнє відтворюється як містична реальність за допомогою подій минулого, що співіснує з теперішнім.

Рудименти міфологічного часопростору, в якому стерті всі часові й просторові межі, реалізуються у віщих снах, коли мертві вільно приходять до живих: «Сниться баба Бутенчиха, це ж вона померла вже, заїжджа до нас на таким коні здоровім, чорному, і сама в чорному, каже: «А сійчас я поїду до Семена Міщенка». Розвернулася і поїхала. А через два дні Семен Міщенко напився та згорів». (*Записано від Г.А. Бутенко, 1931 р. н., в с. Михайлівка Кам'янського р-ну Черкаської обл. Ю. Кодолою, 2012 р.*) Як бачимо, в оповіді первісний презентизм (знищення історичного часу) сполучається з наївно-статичним підходом до часу, у певному розумінні навіть із його усуненням. Тут минуле (покійники), теперішнє (оповідач) і майбутні події перебувають на одному часовому і просторовому рівнях: «Приснилося мені перед п'ятницею, що покійний чоловіків батько за мною біжить, я тікаю, ховаюсь. Він догнав, а я кажу: «Не трогайте мене, в мене ж маленька дитина!» Він каже: «Я знаю». І в мене кусок сорочки одірвав. А рано ваш дід, а мій чоловік умер». (*Записано від Г.А. Бутенко, 1931 р. н., в с. Михайлівка Кам'янського р-ну Черкаської обл. Ю. Кодолою, 2012 р.*)

Міфологічний час нерозривно пов'язаний із розмитим простором чи то відсутністю його меж, бо простір тут не мислиться як перепона: «Коли мій батько помирав, я був за п'ятсот кілометрів. Сниться мені, що я стою за стіною, а кругом вітер шквальний. І ця стіна падає. Я відчуваю, що щось трапилось, а потім прийшов брат і сказав, що помер батько якраз у цей період». (*Записано від О.П. Ткаченка, 1956 р. н., в м. Тальному Черкаської обл. В.Ю. Косменюк, 2012 р.*) Життєвий простір може бути безмежним або сконденсованим до маленького клаптика землі, як-от левада: «Умерла по сусідству людина. Старенька жінка, родичка її каже, що їй приснився сон, що на березі викошена левада, викошено три

¹⁶ Лабашук О. Натальний наратив і усна традиція: синтактика, семантика, прагматика : монографія. Тернопіль, 2013.

¹⁷ Шевчук Т., Ставицька Я. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (Розвідки і тексти). Київ, 2017.

укуси левади. І правда, в їхньому роду умерла плименниця, брат і тітка. А перед цим похороном дід пішов у лікарню, і мені сниться, наче привезли купу соломи. Дивлюсь на берег, а вся левада скошена і вся суха. Давайте, кажу, покинем солону та підем у леваду – і кинулась на цьому. Та й думаю, як та жінка розказує, що в неї тільки три покоси були, а в нас вся левада викошена і геть висохша, то що це ж ми, всі вимеремо? І от. Умерла дідова сестра, умерла мати, а це і він. Думаю, може, це сон піде на їхню рідню, що це весь рід в них вимер... А як ні, то це ще прийдеться і мені вмирати». (Записано від Г.Д. Нечитайло, 1952 р. н., в с. Юрчиха, Кам'янського р-ну Черкаської обл. О.С. Матеєнко, 2012 р.) Центром життєвого простору є дім, що слугує «пупом землі».

Свідомості міфологічного часу притаманне статичне світорозуміння, а перша дефініція часу носить оціночний характер: щасливий і нещасливий час¹⁸. Таке рудиментарне маркування часу властиве паремам: «Щаслива годинка – померла дитинка, помер чоловік – нещасна повік». Часові дефініції описуються у фольклорі й через вертикальне позначення простору як життєвого шляху, що тотожне горизонтальному («Життя їм – як у Бога за пазухою»; «...як у Бога за дверима»; «...як у Раю»), і через горизонтальне («Бог дасть долю і в чистім полі»¹⁹).

Міфічний часопростір – це і «час снів» (майбутнє), і разом із тим час «золотого віку» (минуле), час першопричин, першопредметів, першодій, першотворення. Аналізуючи фольклорну повноту часу, М. Бахтін обґрунтував прийом «інверсії часу» у світовій культурі. Оскільки майбутнє позбавлене конкретності, воно ефемерне, неоднорідне, пустувате й розріджене, то щоб наділити його змістовною конкретністю й реальністю, його мислять як те, що вже колись відбулося у Золотому віці, або як те, що відбувається зараз, але «за тридев'ять земель», за океанами, на небі чи під землею. Образи майбутнього локалізували в минулому, але не вирізали з часу як такого, не відривали від реальної дійсності. За рахунок майбутнього збагачувалося теперішнє й особливо минуле. Учений першим увів у філологічні дослідження поняття вертикалі та

¹⁸ Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Москва, 1930. С. 185–286.

¹⁹ Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ, 1993. С. 112–113.

горизонталі часу, причому вертикальні надбудови охарактеризував як позачасові, потойбічно-ідеальні, вічні²⁰.

Вертикаль часу, коли майбутнє оприявлюється за рахунок минулого (традиційного у культурі сюжету подорожі в потойбіччя) і мислиться одночасно з теперішнім (час сну), подає така постфольклорна оповідь: «Це вже пройшло 30 год, али я й сьогодні помню сон, що предвіщував життя. Лежала у больниці і вже мені предлагали даже операцію в голові. Приснилося мені, що я уже була на тому світі. Іду – такі дорожки вузьенькі, що тільки одній людині йти; по боках деревце низесеньке, таке все підстрижене і манносінські ягідки на ньому. І там скрізь хатка за хаткою і всі одінакові, білі. Заходю я в одну хату – там лежить сусідка: ліва рука на грудях, а права простягнута. Вона дуже давно померла, я повню її хоронили іменно в тій одежі, тим платком запнута. Вона каже: «Чого ти тут, Катю, об'явилася?» – «Я прийшла до вас на цей світ жить». – «Сюди нада документи». – «Є в мене документи, в мене є паспорт». Вона взяла його правою рукою, прочитала й каже: «Тебе із цим паспортом тут не приймуть. Сюди нада другий». – «А що ж мені тепер робить?». – «Іди назад додому». – «Я насилу сюди дійшла. Я не повню даже дороги, як до вас ішла». – «Цєю стежкою й не нада йти, що ти сюди прийшла, я тобі другу покажу стежку. Зайдеш за причілок моєї хати і буде на гору стежка крута і йди тею стежкою, і йди, йди, а як вийдеш аж на гору – ти розбереш, куди тобі додому тоді, тоді будеш ти дома пошти».

А там, на тому світі, полумрак. І однеї людини не бачила, бо всі по хатах живуть, а такий полумрак, як туман. Вона мені оддала паспорт, я вийшла за хату – на гору вже була широка стежка, натоптана така і дуже крута. Я йду, важко так іти. Тоді я вийшла на гору – на мене сонце вдарило, машини, скотина, корови, всей світ появился. І я поняла, що мені додому зовсім близько.

Я три місяці тоді лежала в лікарні, всю зіму. Важко, але ж я таки йшла-йшла і вийшла». (*Записано від К.І. Іваненко, 1949 р. н., у с. Боровикове Звенигородського р-ну Черкаської обл. О. Ганін, 2012 р.*) Як бачимо, сюжетна основа подорожі до царства мертвих у культурі стала, у снах українці й дотепер подорожують на той світ, як колись Один у західноєвропейському епосі чи Еней у грецькому. Але якщо

²⁰ Бахтин М.М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. Вопросы литературы и эстетики* : сборник. Москва, 1975. С. 183–184.

бог Одін у «Едді» розбуджує Вельву в підземному світі, щоб дізнатися про майбутнє всесвіту, а прабатько римлян Еней веде діалоги зі своїм батьком про майбутню державу, то в постфольклорному тексті оповідачка спілкується уві сні зі своєю померлою сусідкою, також наділеною якостями провідника і чарівного помічника, але її запити про майбутнє – пізнання власної долі. Оповідачка мислить категоріями сучасного, значно вужчого векторного часу. Для пересічної людини пророцтва й передбачення стосуються лише її рідних і близьких: «Брат моєї мами Андрій був наділений даром провидіння. Якимось він пас овечки і до нього підійшов дід, такий старий-старий, та й питає: «Синку, подивись на небо. Ти щось бачиш там?» – «Свічки горять...» – «Отож, скажи батькові, хай не їде, куди зібравсь, бо там усе згорить, як оці свічки». І дід десь зник.

А батько Андрія Семен зібрав бригаду, щоб виїхати десь на заробітки. Після цього попередження він від поїздки відмовився. На нього усі обідилися і поїхали самі. Та повернувся назад тільки один – усі інші погинули. Там була чи то засуха, мабуть, чи то пожежа, но вони не повернулись». (*Записано від Р.С. Сороки, 1938 р. н., у м. Черкаси 2012 р. Н. Соловійовою.*)

Ця оповідь про видіння об'єднує вертикальну картину світу (пасовисько, небо, свічки) з горизонтальною (дорога на заробітки як дорога передчасно увірваного життя), подає злиття часової та просторової ланок. Часова логіка вертикального світу за Бахтінім – це одночасність або співіснування всього у вічності. Те, що на землі розділене часом, у вічності сходиться в чистій одночасності співіснування. У часовій вертикалі оповіді майбутнє існує одночасно з теперішнім. Часові «раніше» й «пізніше» неважливі. Щоб зрозуміти світ, потрібно співставити все в одному часі, тобто в розрізі одного моменту, побачити весь світ як одночасний. Тільки так може розкритися істинний смисл того, що було, є й буде. Коли різночасове зробити одночасовим, а всі історично-часові межі й зв'язки замінити чисто смисловими, позачасово-ієрархічними розмежуваннями й зв'язками, тоді образ світу постає по вертикалі як у Данте. При цьому образи людей, що населяють вертикальний світ, лишаються глибоко історичними, вони ніби прагнуть

вирватися із цієї структури й вийти на історичну горизонталь, проте волею майстра ці образи залишаються статичними²¹.

Часові та просторові структури взаємодоповнюються, і чим більше деталізується й увиразнюється одна з них, тим сильніше розвивається друга: чіткіша просторова модель космосу в розвинених міфологіях корелює з нечітким уявленням про межі міфічного часу. У паремах, пророцтвах, замовляннях, снах, майбутнє зазвичай описується в просторових координатах: хворобу проганяють «на болота, на очерета, де люди не ходять, де людський глас не доходить»; трагічні події зазвичай пророкує сон, у якому відвалився вугол хати, відбулася пожежа, чи якусь цінність змито стихією, загублено, вкрадено. У просторових координатах описується час Великого посту й Великдень у загадці: «Сім миль мосту, на восьмій стоїть явір – на весь світ славен»²²; просторова модель превалює в лайках та прокльонах: «Скатертю доріжка Никодимові в город»; «Знатимеш, почому в Тростянці гребінці!»²³; «Щоб тебе кури загребли» тощо.

Перехід до християнства посилив роль фактору часу у свідомості, актуалізувавши опозиції сакральне/профанне, вічне/тлінне, абсолютне/відносне. Сакральний часопростір став закритим для профанного світу, він відкривався лише посвяченим, у сакральному місці (храм), або у певні календарні терміни (релігійні свята). Українська загадка «Кого Бог ніколи не побачить?» (такого, як сам)²⁴; приказки «Нема в світі над Бога»; «Над Богом нема нікого»; «Усі ми під Богом»; «У Бога все мога»; «Волно Богу, що хотіти, то і чинити»; «Бог все бачить»; «Від серця до неба шляха не треба»²⁵; «Накажи нас, Боже, хлібом та сіллю»²⁶; «Най Бог дасть»; «Хай вас Господь подержить на сім світі»²⁷; «Дай, Боже, тобі з неба,

²¹ Бахтин М.М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. Вопросы литературы и эстетики* : сборник. Москва, 1975. С. 192.

²² Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ, 1993. С. 636.

²³ Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток. Київ, 2001. С. 381.

²⁴ Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ, 1993. С. 635.

²⁵ Там само. С. 42.

²⁶ Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ, 1993. С. 208.

²⁷ Там само. С. 225.

чого тобі треба»²⁸ та ін. засвідчують вертикальний вектор християнського часопростору, а також вищість та пріоритетність сакрального хронотопу порівняно з профанним.

За народним світобаченням людина будь-якої віри чи історичної епохи може потрапити в абсолютний часопростір, для неї цілком можливий діалог із духами або зі святими, навіть важковпізнаваними для атеїста: «Я ще не замужем була, приснився сон. Показується небо, таке чисте-чисте, а тоді якісь хмари і портрет, наче якогось святого чи батюшки, так як ікона, такий полукруглий портрет. І він дивиться на мене і каже: «В тебе буде троє дітей: перша – забота, друга дитина – розтрата, а третя – щастя. І тебе вдарить ряба корова...». І так хмари-хмари – і ділося. Оксана в мене – забота, Костя – розтрата, а Леся – щастя моє. Корова мене ще не біла, ще впереді». (*Записано від А.І. Лисенко, 1957 р. н., у м. Тальному Черкаської обл. В.Ю. Косменюк, 2012 р.*)

Дія пересічних героїв в абсолютно фантастичних обставинах поєднується з достовірністю зображуваних подій у бувальщинах. Це можна пояснити як бажану для людей із надзвичайними здібностями (у бувальщинах про відьом, чаклунів) або вимушену (в оповідях про випадкові зустрічі з нечистою силою) зміну часопросторових координат. «Випадіння» пересічних героїв в абсолютний часопростір відбувається внаслідок порушення табу – після поховальних ритуалів: «Я ото, померли дівчата, я ж наче і плакала, і все, і дід умер. А поставила карточки та й балакаю все врем'я до тих дівчат. Шось мені так, і карточки ж їх стоять.

Сплю, перед ранком думаю, що та кума стукає отак, та кажу їй, що ви стукали удосвіта шось, а вона каже, що нічого я не стукала. Так день, другий, п'ятий, десятий стукає воно. Уже у вікна чую, що тут стукає, та що ж це таке, вже мені страшно в хаті було, бо знаю, це ж нечиста сила може бути.

Дали мені маку, щоб обсіпала хату, свячений він чи ні. Стукає! Шо ж робить? Пішла до батюшки, одговілась. Батюшка дав ризив кусочок свячених. Стала я читать «Живий в поміщ», стала і оце... кождий вечір у вікна оце помолюся, то оце, наче, втихомирилося». (*Записано від Г.А. Бутенко, 1931 р. н., у с. Михайлівка Кам'янського р-ну Черкаської обл. 2012 р. Ю. Кодолою.*)

«Сіменавою» повернення до звичного життя для героїні стає християнська церква й молитва, хоча спочатку вона випробує

²⁸ Там само. С. 226.

народний засіб – мак-видюк, який не відлякує нечисту силу. Фантастичний компонент у народних бувальщинах зазвичай неочікуваний і становить кульмінацію оповіді, а його зникнення веде до розв’язки.

Хронотоп фантастичних оповідей пов’язаний із межовим часом (ніч, північ) та межовим простором (між своїм, обжитим, хатнім і чужим). Надприродні істоти стукають у вікно або ж перетинаються з героєм оповіді на кладці (архетип межі між світами) через річку, де ріка символізує дорогу в потойбічний світ. «Колись я з клубу йшла, шось росердилась, мені не понравилось, і пізно вже, мабуть за 12, і в беріг в нас була дорога, іду, і кладка, вода біжить там, був такий колодязь глибокий, качали воду на ферму, і коло того колодязя річущка така невеличка, і кладка була. Я на ту кладку, а воно вишкирило зуби шось до мене чорне і гарчить на мене, ну це вже мені було десь 20 років, та я почала кричати: «Чіп, чіп, щоб ти здохла, дай я пройду», а вона сидить гарчить, не стало її. Я перейшла, іду, а воно в білій простині отако з гори в беріг – і побігло донизу». (Записано від Т.А. Ткач, 1940 р. н., у м. Ватутіне Черкаської обл. 2012 р. А. Коломієць.)

До перерахованого додамо й «межовий» стан психіки героїні – її нервові збудження («розсердилася»). На нашу думку, використання міфологічного хронотопу, насамперед, зумовлене необхідністю зображення межових станів у людському житті (як народження, весілля, смерть), а вже потім жанрологією. У багатьох народів «випадіння» в абсолютний часопростір розглядалися як причина народжень і смертей, тому постфольклорні пророцтва і сни часто присвячені цій тематиці: «Було у мене вже троє дітей, і одного разу сниться, начебто йду я по мосту і ловлю з річки рибу. То лин спіймаю, то короп, то окунь, усе викидаю, кажу: «Це таке мені не нада». Риба чоловічого роду і я всі викидала. А тоді йду далі цею річкою і спіймала невеличку щучку. Узяла її в руку, думаю її буду їсти. Невдовзі дізналася, що вагітна і в мене народилась четверта донька». (Записано від Л.О. Маринич, 1949 р. н., у с. Сушки Канівського р-ну Черкаської обл. Н. Макій, 2012 р.) Або: «Приснився мені Николай Угодник, весь у білому, голова сива. І каже: «Ти, проживеш два рази по 33». А мені вже було тоді 33 роки, тай я питаю його: «З цим, шо я вже прожила? Чи ше два рази?». І його не стало. Тепер думай, чи 66, чи 99?» (Записано від О.Є. Добровольської, 1961 р. н., у м. Тальному Черкаської обл. В.Ю. Косменюк, 2012 р.)

Абсолютний час у міфологічному світогляді – первісний, сакральний, людина історична тут ще відсутня. Тому хронотоп віщого сну відкриває снотворцю можливість перебувати в умовах, коли герой сприймається як першопредок або носій божественної величі за дохристиянським чи християнським світоглядом. Лише уві сні можлива зустріч героя із самим Богом: «Сниться мені, що откриваються двері і заходить такий дедушка, красивий, низенький, волоси сиві і голубі глаза в нього, а я й питаю: «А хто ж ви такий оце до нас прийшли, ще й вночі?». А він каже: «Я Бог, хіба ти мене не впізнала?» – «То я ж тіки на іконах бачила, але Ви там не такий» – «Я прийшов тобі розказати, де твоя судьба» – «Та й де ж моя буде судьба?» – «Ти вийдиш заміж у другу країну, там де пострєні забори з камня, кам'яні забори, і там ружі красиві цвітуть, і будеш іти по вулиці, і по обидві сторони будуть забори кам'яні. Вийде одна жінка і скаже: «Ось сюди заходьте» – «Та й шо, я зашла?» – «Ну осьь подумаєш, полежиш та й сама собі скажеш, зайшла чи не зайшла». Через шість років я вийшла заміж за чоловіка з другої держави» (*Записано від Т.П. Бордїї, 1940 р. н., у м. Ватутїне Черкаської обл. А.В. Коломієць, 2012 р.*)

Герой навіть в умовах сакрального хронотопу послуговується власною волею, вищі сили у виборі його життєвого шляху мають лише дорадчий голос.

2. Циклічний (обрядовий, міфопоетичний) часопростір у фольклорних та постфольклорних текстах

Ідея часу як колообігу була невіддільною від ідеї розвитку з часів Античності. Піфагор говорив, що «все, що відбувається у світі, знову повторюється через певний проміжок часу і нічого нового взагалі не відбувається».²⁹ *У філософії уявлення про циклічну змінність часу по колу пов'язане з первісним знищенням часу, коли «презентивне існування людям уявляється як одночасне співіснування із царством померлих»³⁰.*

Якщо міфологічний (абсолютний) часопростір у фольклорі асоціювався з індивідуальною магією та жанрами, що постали на її основі, то у жанрах, пов'язаних із колективною магією, міфологічний хронотоп реалізується через обряд, що становить перехідну ланку між абсолютним і відносним часом. Цей

²⁹ Антология мировой философии. Москва, 1969. Т. 1. С. 287.

³⁰ Ярская В.Н. Время в эволюции культуры: философские очерки. Саратов, 1989. С. 21.

часопростір ми означаємо як циклічний (обрядовий), або міфопоетичний в авторській літературі, оскільки в обряді відбувається інтерпретація існуючих, а в літературі – створення нових міфів.

В обряді ідея абсолютного часу, що не має ні форми, ні початку, ні кінця, доповнюється ідеєю відносного часу, який має початок і кінець та поділяється на короткі й довгі проміжки. Цей час установлюється через усвідомлення змін. Обряд має здатність переводити його учасників із відносного часу в час абсолютний, і навпаки. Обрядове дійство дає змогу долучитися до божественного і повернутися до профанного часопростору після закінчення свята.

М. Бахтін уважав циклічність негативною особливістю, яка зменшує силу і продуктивність фольклорного часу, його спрямованість у майбутнє. У праці «Форми времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике» дослідник чітко окреслив основні характеристики циклічного часу:

- відчуття часу колективне і пов'язане із землеробським циклом, порами року, періодами дня, стадіями росту рослин і тварин;

- колективний час диференціюється й вимірюється подіями колективного життя: це час праці, час продуктивного зростання, коли відбувається сіяння, цвітіння, дозрівання плодів, приплід;

- час, коли кількість вітальних цінностей збільшується, й це перекриває загибель окремих екземплярів – з одного посіяного зерна народжується багато, тому смерть сприймається як посів, а час має не лише кількісне, а й якісне значення;

- це час, максимально спрямований у майбутнє, час турботи й колективної праці над майбутнім;

- це конкретний час, що не має чіткої диференціації (минуле, теперішнє, майбутнє), але глибоко закорінений у простір, коли життя природи й життя людей нероздільне і вимірюються одними й тими ж масштабами, подіями;

- це час єдності, не розділеної на приватний та суспільний, коли сімейні події не відділені від колективних, коли всі дії, навіть їжа, питво, статевий акт, народження, смерть, пов'язані з природою та суспільною працею, а події приватного життя ще не оформилися.

За народним світобаченням енергія міфологічного часопростору, направлена від центру до периферії, згодом зношується, засмічується профанним, рух уповільнюється, тому час від часу всесвіт потребує перезавантаження – зупинки й реконструкції первісної чистоти та енергетичної міці. У різних народів

її проводять завдяки обряду стирання часу й знищення старого простору та зародження нового часопростору. Відтворення міфу в обряді дає поняття циклічного (обрядового) хронотопу. Обряд (і календарний, і родинний) засвідчує закінчення старого й початок нового циклу.

Обряд реконструює міфологічний часопростір, повертає його до абсолюту, коли світ ще творився. Учасники обряду, стираючи часові межі, мають здатність тут і тепер повернутися в «час до часу». Вони заново проживають ритуал першоподії, і це дає можливість долучитися до первозданної чистоти й енергетичної міцї боголюдини та «загадати собі долю», тобто заново створити простір життя, як це колись робив Бог чи деміург. Доречною є думка Н. Лисюк, що хід життєвого циклу, за міфологічним уявленням, можна повернути назад, бо власне смерть ототожнюється з поверненням до вихідного – ненародженого стану. Повернення до життя чи молодості (молодильні яблука, жива вода, купання в киплячому казані тощо в казках) або зазирання в майбутнє (в обрядово-магічній практиці ворожінь) притаманне класичному фольклору³¹.

Первісні уявлення про циклічний час виникли на основі спостереження за природою, зокрема, вегетативним циклом рослинності. Якщо за міфологічним хронотопом, що становить основу індивідуальної магії, час асоціювався зі «своїм» обжитим простором усередині, у центрі, то у світобаченні, що базується на колективній магії, час ототожнювався із замкнутим рухом по колу. На основі моделі циклічного хронотопу постав класичний обрядовий фольклор, не лише календарний (зима/літо), а й родинний (смерть/народження).

Цей закон працює і в необрядовому фольклорі, зокрема у загадках, які, наприклад, зображають час доби як рух сонця – «крокового колеса» – по колу: «Куди воно? Додому; відкіль? З дому; чого? Само не зна, от так!»³². У добовому русі часова зміна ночі і дня програмує простір, у якому з'являються й зникають інші об'єкти, що уособлюють природні явища: «Старий брох, розсипав горох, не вмів позбирати, та став дня чекати; як дня дочекав, горох позбирав»

³¹ Лисюк Н. Міфологічний хронотоп : матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська та світова». Київ, 2006.

³² Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ, 1993. С. 637.

(зорі)³³; «Зоря-зоряниця по церкві ходила, ключі згубила; місяць зійшов, ключі найшов» (роса)³⁴; «Мету-мету – не вимету; несучу-несу – не винесу; пора прийде – само вийде» (на долівці сонце)³⁵. Колообіг часу доби не піддається ні поясненню, ні впливу людини: «Прийшов хтось, приніс щось, пішов туди, не знаю куди» (ранок)³⁶.

В українському класичному фольклорі часопростір календарного року, як і всесвіту в цілому, моделює світове дерево, яке в загадці називають дубом-довговіком: «Дуб-дуб довговік, на ему 12 гиллів, на кожній гіллі по 4 гнізді, а у кожному гнізді по 7 яєць і кожному ім'я є» (рік)³⁷. Вегетативна модель календарного року чітко структурована повним річним циклом сільськогосподарських робіт: «Загадаю загадку, закину за градку: нехай моя загадка до літа лежить (хліб, посіяний у полі)»³⁸. Часопростір пов'язаний із хліборобськими заняттями українців і визначається циклом річних змін на полі, яке «Зимою біле, весною чорне, літом зелене, осінню стрижене»³⁹.

Праця в полі розрахована на збільшення врожаю. Збіжжя як гарант вітальних цінностей людини також має свій «життєвий» цикл, за аналогією до людського: «Не живу і не гуляю, а сім бід знаю і від ножа уміраю, від зерна оживаю (хліб – сіють, молотять, мелють, розчиняють, місять, печуть, їдять, сіють)»⁴⁰. За посівом (смертю зерна) йде наступне відродження в рослині. Смерть не лякає, а постає в бінарній опозиції «живе/мертве», навіть якщо це стосується ритуальних предметів. Так, олюднюється і сакралізується горщик для страви, який у багатьох народів здійснював ритуальні функції: у ньому готувалися перші плоди, його ритуально розбивали при народженні дитини, на весіллі, у ньому хоронили прах померлих. Дохристиянська модель циклу його життя – «Ходун ходунай, весь мир годував: впав, пропав, ніхто й костей не поховав»⁴¹ – пізніше набула іронічного християнського наповнення: «Із землі создан, яко Адам; ввержен в пещ огненную, яко три отроці; на колесницу возведен, яко Іосихв; от чрева его всі

³³ Там само. С. 638.

³⁴ Там само. С. 639.

³⁵ Там само. С. 653.

³⁶ Там само. С. 639.

³⁷ Там само. С. 639.

³⁸ Там само. С. 657.

³⁹ Загадки. Київ, 1987. С. 21.

⁴⁰ Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ, 1993. С. 657.

⁴¹ Там само. С. 658.

ми питаємся; а умроша – не погребова»⁴². Загибель горщика – це допустима втрата при народженні нового врожаю, створенні нової сім'ї чи життя – народженні нового члена колективу.

У паремах цикл життя людини в часовому еквіваленті має три стадії: «Що то за звір, що рано ходить на чотирьох ногах, удень на двох, а увечері на трьох?»⁴³. Або: «Тричі чоловік славен буває: коли родиться, жениться і помирає». Циклічна модель «життя/смерть» визначає життєву дорогу людини: «Бери мене, бо я подорожня; а з притиском, бо сирота; а скоро, бо додому йду (душа)»⁴⁴, причину її народжень і смертей: «Шило-мотовило попід небесами ходило; до нас прийшло, по нас пішло (смерть)»⁴⁵. Ця модель може зреалізовуватися як у горизонтальному (дорога), так і вертикальному вимірах (небо / земля). У народному світобаченні життя людини розглядали як рух по колу, коли після смерті наступає ймовірне відродження в образі нащадка. Відступ від цієї усталеної схеми мають лише сакральні дохристиянські стихії-божества (вогонь, вода, повітря, земля, ефір), що належать до сконденсованого абсолютного часопростору. Наприклад, вогонь не має покоління: «Поки батько народився, син по світу находився (огонь і дим)»; «Отець лежить в повиттю, а син пішов по світу»⁴⁶. Цю властивість успадкували й християнські святині: «Вийшов дід у сімдесят літ, виніс унучку постарше себе (піп чашу)»⁴⁷; «Хто вмер, а не родився (Адам)»⁴⁸.

Циклічність – модель на зображення не лише людини, а й тварин. Перелітні птахи в загадці змальовуються у часопросторовому циклі «літо/зима» і «небо/земля»: «Шило-вилу мотовило, попід небеса ся вило: в літі співає, на зиму нас покидає»⁴⁹. Три часових цикли характеризує життя вола: «Як уродиця – у штире труби грає; виросте – гори перевертає, а по смерті у коршмі гуляє»⁵⁰. Циклічність може передаватися за допомогою кольористики, як колір хліборобського поля, чи річний цикл зайця:

⁴² Там само. С. 654.

⁴³ Там само. С. 649.

⁴⁴ Там само. С. 650.

⁴⁵ Там само. С. 651.

⁴⁶ Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ, 1993. С. 653.

⁴⁷ Там само. С. 636.

⁴⁸ Там само. С. 651.

⁴⁹ Там само. С. 641.

⁵⁰ Там само. С. 642.

«Взимку біленький, а влітку сіренький», або цикл життя/смерті рака: «Хто по смерті красний?», «Живе чорне, умре красне»⁵¹.

За аналогією до вегетативного та життєвого циклу побудовані загадки про культурні цінності, що є складовою частиною картини світу хлібороба, зокрема, реманент: «Брат брата вік доганяють, та ніколи не догоюють» (колеса у возі)⁵²; предмети одягу: «Вдень колесом, вніч, як уж: хто угадає, буде мій муж»⁵³; побуту, напр., подушка й наволочка – «Безруке і безмозке, а щонеділі сорочку надіває»⁵⁴; годинник – «А що то за штука, що день і ніч стука? Ні дума, ні гадає, хвостиком виляє, все собі мугиче, та чужий вік ліче»⁵⁵; а також речовини, що їх використовують у ритуалах: віск – «На огні умре, на воді оживе»⁵⁶; горілка – «Літом не кисне, зимою не мерзне, перед обідом не сушить, після обіда потушити»⁵⁷.

У загадках про хатне начиння, зокрема сито – «У стані плодилось, у лісі родилось, а на руках скаче»⁵⁸; скриню – «У лісі родиця, а на холоді робиця, у руках плаче»⁵⁹ тощо намічається векторна динаміка моделі циклічного хронотопу, зокрема розрив лінії по колу та її тяглість до випрямлення, тобто перехід до профанного часу й простору. Модель будови подібних текстів у невербальному фольклорі втілюється, наприклад, у символіці розіраного вінка на противагу цільному. Орнамент розіраного вінка, типовий для поминальних рушників, у народній вишивці піддається поступовій трансформації. На кітчевих рушниках частини розіраного віночка вже шиються як дві дзеркальні квітучі гілочки, що іноді виходять з однієї галузки. Розрив циклічності призводить до усвідомлення профанного векторного часопростору, що згодом стає визначальним і самодостатнім. У культурі він становить основу атеїстичного й наукового світогляду. Векторний хронотоп у фольклорному та постфольклорному епосі ще чекає на своїх дослідників.

⁵¹ Там само. С. 641.

⁵² Там само. С. 661.

⁵³ Там само. С. 661.

⁵⁴ Там само. С. 654.

⁵⁵ Там само. С. 655.

⁵⁶ Там само. С. 645.

⁵⁷ Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ, 1993. С. 659.

⁵⁸ Там само. С. 654.

⁵⁹ Там само. С. 662.

ВИСНОВКИ

Таким чином, огляд основних концепцій хронотопу оприявнив проблему невпорядкованості термінології на позначення часопростору та різновекторність його трактування у фольклорі.

Ми розглянули сакральний часопростір неказкового епосу як первинний, міфологічний хронотоп, що відтворює абсолютний час першотворення; а також як циклічний хронотоп, що досі асоціювався з обрядовим фольклором, але, як доведено, притаманний і необрядовим фольклорним текстам. У філософії міфологічний час здебільшого пов'язаний із простором по вертикалі, циклічний – із простором по колу, тому їх маркують як «закриті», а профанний подає горизонтальний – «відкритий» вектор. Посилаючись на фольклорний закон багат шаровості смислів, можна стверджувати, що один і той самий фольклорний чи постфольклорний текст може суміщати рудименти декількох або й усіх хронотопів, тому дискусії щодо визначення «закритих» і «відкритих» фольклорних жанрів є, на нашу думку, абсурдними.

Сакральний (міфологічний та циклічний) хронотопи найпредметніше реалізуються у тих фольклорних жанрах, які пов'язані з індивідуальною та колективною магією (замовляння, прокляття), а також народною мудрістю. Паремі можна назвати влучно оформленими праміфами або першими релігійними відкриттями. Міфологічний хронотоп у постфольклорі суміщається з езотерикою та фантастикою (бувальщини, фантастичні оповіді), гаданням (загадки, пророцтва), снотлумачною традицією тощо.

У прачасі події минулого, теперішнього і майбутнього існують одночасно, тому модель міфологічного (абсолютного, первинного) часопростору в неказковому епосі об'єднує минулий і майбутній часи в теперішньому, вертикальну й горизонтальну картини світу. Незважаючи на час виникнення фольклорного жанру, вона пов'язана з нарацією про межовий час (ніч/день) та простір (цей світ / той світ), описує пограничні стани життя та межові емоційні стани фольклорних героїв. Але варто зауважити, що герой у протистоянні з долею не пасивний, він послуговується власним вибором.

Циклічний (обрядовий, міфопоетичний) часопростір у фольклорних та постфольклорних текстах пов'язаний із колективною магією та ототожнюється із замкнутим рухом по колу. Здебільшого циклічний хронотоп реалізується через обряд, що становить перехідну ланку між абсолютним і відносним часом, але працює й у необрядовому фольклорі, зокрема у загадках. За циклічною моделлю будуються тексти про основні стихії, природні

явища та божества, життя і працю людини. Циклічний часопростір необрядового епосу моделює сільськогосподарський цикл занять та все з ним пов'язане: збіжжя, реманент, хатнє начиння тощо. Циклічна модель здебільшого горизонтальна і презентує час, спрямований у майбутнє, але смерть подає як перехідну ланку до наступного життя.

Досі вважалося, що сакральний часопростір є пріоритетним в обрядовому фольклорі, а в необрядовій усній народній творчості та авторській літературі, починаючи з мистецтва Нової доби, ціннісний аспект зміщується на час профанний, який у сучасному світі має переважне значення. Наше дослідження засвідчує, що міфологічна і циклічна хронотопні моделі продовжують буття й у необрядовій фольклорній та постфольклорній епічній традиціях, тому їхнє вивчення потребує подальшого дослідження.

АНОТАЦІЯ

Розвідку присвячено реалізації сакральних часопросторових моделей у неказковому епосі: міфологічної моделі, що презентує абсолютний час першотворення та пізнішої за походженням циклічної моделі, що досі асоціювалася з обрядовим фольклором.

Міфологічний хронотоп пов'язаний зі статикою та презентує перші архетипні поняття, які виникали паралельно з усвідомленням людиною категорій часу і простору і виражали загальні ідеї гармонії людини й усесвіту. Доведено, що міфологічна модель досі продуктивна, вона є стержневою у паремах та фольклорних жанрах, пов'язаних з індивідуальною магією (замовляннях, закляттях); у постфольклорних снотлумачних наративах, пророцтвах, бувальщинах тощо.

Проаналізовано дію циклічної моделі часопростору в необрядовому фольклорі, зокрема у паремах. Визначено, що циклічний хронотоп структурує фольклорні тексти відповідно до річних чи добових природних циклів, циклу сільськогосподарського року, життя людини чи тварин. З'ясовано, що у фольклорному та постфольклорному неказковому епосі циклічні моделі часопростору також актуальні.

Література

1. Антология мировой философии. Москва, 1969. Т. 1. 936 с.
2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. *Вопросы литературы и эстетики* : сборник. Москва, 1975. 128 с.

3. Дибовська О.В. Особливості хронотопу в літературній казці. *Міжнародний науковий журнал*. 2016. № 7. С. 172–174.
4. Загадки. Київ, 1987. 155 с.
5. Замовляння. Київ, 1993. 307 с.
6. История первобытного общества. Москва, 1986. 350 с.
7. Копистянська Н. Хронотоп як аспект вивчення слов'янського романтизму (на матеріалі західнослов'янських літератур у європейському контексті). *Слов'янські літератури* : Доповіді XII Міжнародного з'їзду славістів, м. Краків, 27 серпня – 2 вересня 1998 р. Київ, 1998. С. 57–74.
8. Лабашук О. Натальний наратив і усна традиція: синтактика, семантика, прагматика : монографія. Тернопіль, 2013. 318 с.
9. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Москва, 1930. 344 с.
10. Леви-Стросс К. Мифологии Т. 1. Сырое и приготовленное. Москва ; Санкт-Петербург, 2000. 398 с.
11. Лисюк Н. Міфологічний хронотоп : матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська та світова». Київ, 2006. 198 с.
12. Лихачев Д.С. Поэтика художественного времени. *Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение*. Санкт-Петербург, 1999. 508 с.
13. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. *Семиосфера*. Санкт-Петербург, 2004. 703 с.
14. Садовенко С.М. Хронотоп аксіосфери української народної художньої культури : монографія. Київ, 2019. 356 с.
15. Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ, 1993. 764 с.
16. Шевчук Т., Ставицька Я. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (Розвідки і тексти). Київ, 2017. 224 с.
17. Ярская В.Н. Время в эволюции культуры: философские очерки. Саратов, 1989. 152 с.

Information about the author:

Iarmolenko Nataliia Mukolaiivna,

Doctor of Philology,

Professor at the Department of Ukrainian Literature

and Comparative Studies

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

81, Shevchenko boulevard, Cherkasy, 18031, Ukraine